

DOI: 10.4467/2391-890XPAH.21.004.15309

Marek Szczepaniak
(Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Gnieźnie)
mgr, mszczepaniak@poznan.ap.gov.pl
ORCID iD: 0000-0003-0840-7828

Żydowskie gminy wyznaniowe pogranicza Wielkopolski i Pałuk w okresie komasacji (1932–1939)

Stan prawny gmin żydowskich został w niepodległej Polsce uregulowany rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej w październiku 1927 r.¹ Zgodnie z tytułem wymieniony akt prawny nie obejmował terenów byłego zaboru pruskiego, dla których obowiązujące zasady miały być ogłoszone później. Jednym z powodów odłożenia w czasie wprowadzenia nowych przepisów był trwający odpływ z tych terenów ludności żydowskiej, prowadzący do zaniku niektórych, żywotnych do tej pory ośrodków judaistycznych². W trakcie przygotowań do wydania nowego aktu prawnego, który swoim zasięgiem miał objąć m.in. Wielkopolskę, w lipcu 1932 r. Urząd Wojewódzki Poznański zwrócił się do starostów powiatowych i prezydentów miast wydzielonych na terenie województwa o zaopiniowanie proponowanego nowego podziału terytorialnego gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze województwa. Proponowane zmiany uwzględniały łączenie dotychczasowych „małożywnych” gmin żydowskich na terenie powiatu, względnie kilku powiatów, w jedną gminę. Starostowie i prezydenci miast proszeni byli o zaopiniowanie stopnia dostosowania proponowanego podziału do warunków komunikacyjnych miejscowości wchodzących w skład przyszłego kahału. W projekcie przewidywano przyłączenie do gnieźnieńskiej gminy żydowskiej dotychczasowych

¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dn. 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego (Dz. U. nr 91 z 1927 r., poz. 818).

² W ciągu XIX w. większość Żydów zamieszkujących zabór pruski uległa germanizacji, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości optowała na rzecz obywatelstwa niemieckiego i wyjechała do Republiki Weimarskiej.

gmin w Czarniejewie i w Kłecku³. W piśmie Urzędu Wojewódzkiego nie wymieniono Witkowa, w którym jeszcze pod koniec pierwszej połowy XIX w. ludność żydowska stanowiła najliczniejszą grupę w mieście⁴. Po opuszczeniu miasta na początku lat dwudziestych XX w. przez niemalże wszystkich wyznawców judaizmu miejscowa gmina żydowska została zlikwidowana, choć nadal stał budynek synagogi i istniał kirkut.

Ostateczny podział terytorialny wprowadzono we wrześniu 1932 r. z mocą obowiązującą od 1 listopada tegoż roku. Na terenie województwa poznańskiego w miejsce dotychczasowych 98 żydowskich gmin wyznaniowych utworzono 11 nowych, mających swoje siedziby w Bydgoszczy, Wągrowcu, Obornikach, Poznaniu, Gnieźnie, Inowrocławiu, Środzie, Nowym Tomysłu, Szubinie, Lesznie i Ostrowie Wielkopolskim. Gmina Wyznaniowa Żydowska w Gnieźnie objęła swoim zasięgiem dotychczasowe gminy żydowskie w Gnieźnie, Kłecku, Czarniejewie, Wrześni, Strzałkowie, Miłosławiu, Żninie, Rogowie i Janowcu – łącznie obszar trzech powiatów⁵.

W dniu 13 marca 1933 r. odbyła się konferencja członków zarządów dotychczasowych kahałów, które zostały włączone do nowo powstałej Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Gnieźnie⁶. Zadaniem konferencji był wybór Komisji Wyborczej, która z kolei miała przeprowadzić elekcję Zarządu nowej gminy. Składać się on miał z trzech członków spośród zarządów dotychczasowych gmin, siedmiu członków spoza zarządów oraz trzech zastępców⁷. Wiceprezydent Gniezna Maksymilian Hensel⁸ nie zatwierdził głosowania z powodów formalnych, ponieważ wśród wybranych członków spoza zarzą-

³ Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Gnieźnie (dalej: APP OG), Akta miasta Gniezna, sygn. 1172, s. 7. Pismo Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego z dn. 20 lipca 1932 r. Nr AC.V.8/13 w sprawie podziału terytorialnego gmin wyznaniowych żydowskich.

⁴ W latach czterdziestych XIX w. w mieście mieszkały 744 osoby wyznania mojżeszowego, 649 katolików i 206 protestantów – K. Gauza, J. Karwat, *Przed powstaniem powiatu*, [w:] *Dzieje Witkowa*, pod red. P. Hausera, Poznań 2010, s. 67. We wrześniu 1923 r. w Witkowie mieszkało zaledwie pięćdziesiąt Żydów – P. Okulewicz, *Witkowo w latach 1919–1939*, [w:] *Dzieje Witkowa*, s. 99. W sprawozdaniach ze stanu bezpieczeństwa składanych przez Starostwo Powiatowe w Witkowie w 1922 r. odnotowywano, że w obwodzie witkowskim brak jest Żydów – APP OG, Starostwo Powiatowe w Witkowie sygn. 45.

⁵ Rozporządzenie Min. Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 28 września 1932 r. w sprawie podziału terytorialnego gmin wyznaniowych żydowskich w województwach poznańskim i pomorskim (Mon. Pol. Nr 249, z 28 października 1932 r.). Jeszcze w lipcu 1932 r. teren powiatu znińskiego planowano przyłączyć do gminy żydowskiej w Wągrowcu, powiat wrzesiński zaś do gminy wyznaniowej żydowskiej w Środzie – APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172, k. 7.

⁶ W konferencji nie brali udziału przedstawiciele dotychczasowych gmin wyznaniowych w Miłosławiu i Strzałkowie.

⁷ Lista wybranych członków Komisji Wyborczej zob.: APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172, k. 35–36.

⁸ Komisarycznym prezydentem miasta Gniezna był w tym czasie Edmund Lauterer.

dów gmin znalazły się osoby do nich należące⁹. Ponowne posiedzenie odbyło się trzy dni później w ratuszu miejskim przy ul. Chrobrego. Tym razem skład Komisji Wyborczej obrany został bez przeszkód. Jednak wybory w dosłownym znaczeniu nie odbyły się, gdyż wpłynęła tylko jedna lista kandydatów. Została ona ogłoszona i uznana za ważną 27 kwietnia 1933 r. Znaleźli się na niej przedstawiciele czterech spośród dotychczasowych gmin żydowskich, które weszły w skład nowo powołanej gminy gnieźnieńskiej. Po zasięgnięciu przez władze powiatowe opinii na temat członków zarządu i ich zatwierdzeniu w jego skład weszli: z Gniezna Alje Lipnowski, Adolf Skalawski, Leon Tocus, Józef Gandel, Hermann Hirsch i Simon Zoellner, z Wrześni Zygfryd Brückmann, Jakub Ries, Markus Kaphan i Sally Gebriel, Janowiec reprezentowali Simon Marcus, Sally Kiewe, Gustaw Kiewe i Nathan Czerniak, z Kłecka zaś pochodzili Georg Landmann i Dawid Oks¹⁰. Na posiedzeniu Zarządu Gminy Wyznaniowej Żydowskiej 5 lipca 1933 r., przy obecności wszystkich jego członków, jednogłośnie wybrano ponownie Aljego Lipnowskiego na przewodniczącego i Adolfa Skalawskiego na zastępcę przewodniczącego¹¹.

Po ukonstytuowaniu się zarządów nowych gmin żydowskich przystąpiono do przekazywania majątków zlikwidowanych kahałów nowo powstałej gminie gnieźnieńskiej. Przy tej okazji sporządzano inwentarze przekazywanych nieruchomości i składników majątku ruchomego.

Fot. 1. Pieczęć Zarządu Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Gnieźnie, APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172

⁹ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172, k. 37.

¹⁰ Tamże, k. 49–50.

¹¹ Tamże, k. 75. A. Lipnowski ur. 22 września 1875 r. w Kole, kupiec, żonaty, do Gniezna przybył z Koła 14 lipca 1919 r. W styczniu 1920 r. zakupił dom przy ul. Dąbrówki 18. Prowadził sklep z obuwiem przy ul. Bolesława Chrobrego 39. W 1934 r. osiągnął roczny dochód w wysokości 14 685 zł. W sierpniu 1922 r. został wybrany reprezentantem Gminy Żydowskiej, a w 1924 r. – do jej Zarządu. Funkcję przewodniczącego Zarządu pełnił do 1939 r. W opinii sporządzonej przez gnieźnieński komisariat policji nie udzielał się politycznie, był lojalny w stosunku do władz i państwa polskiego (APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1169, k. 1, sygn. 1175, k. 21); A. Skalawski ur. 18 listopada 1879 r., właściciel nieruchomości na narożniku Rynku i ul. Chrobrego od 1907 r. Prowadził pracownię blacharską i sklep z naczyniami kuchennymi i wyrobami blacharskimi. Od sierpnia 1921 r. był reprezentantem Gminy Żydowskiej, a w 1924 r. został wybrany członkiem jej Zarządu. Wystawiona przez policję opinia identyczna jak w przypadku A. Lipnowskiego (APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1169, k. 1, sygn. 1172, k. 181–184, sygn. 2413, k. 55).

W pierwszej kolejności 22 sierpnia 1933 r. doszło do przejęcia przez nowy kahał majątku dotychczasowej gminy gnieźnieńskiej. Jako zdający wystąpili Alje Lipnowski i Adolf Skalawski – przewodniczący i zastępca przewodniczącego zarządu starej gminy. Jako przejmujący wystąpili dr Henryk Krausz¹² – rabin i równocześnie zastępca przewodniczącego gminy oraz członkowie zarządu Leon Tocus i Jakub Ries. Majątek nieruchomości gminy składał się z synagogi i domu gminnego przy ul. Mieczysława 36 (obecnie ul. Mieszka I). Przy ul. Trzemeszeńskiej (obecnie F.D. Roosevelta) znajdował się cmentarz z domem mieszkalnym dla grabarza, kostnicą i murowaną remizą na karawan oraz domem do modlitwy. Powierzchnia kirkutu wynosiła 1 ha. W skład majątku nieruchomego wchodziły ponadto nieczynne nekropolie przy ul. Chrobrego 21 wraz z domem mieszkalnym i kostnicą oraz przy ul. Warszawskiej (bez zabudowań), a także dom mieszkalny oznaczony numerem 39 przy ul. Chrobrego¹³. Imponująco przedstawiał się sporządzony na początku lutego 1934 r. inwentarz mienia ruchomego. Wymieniono w nim: 20 nieużywanych i trzy używane rodaje (te ostatnie wartości 5000 zł), jedną koronę do Tory srebrną wartości 1000 zł, dwie kolejne korony do Tory (nie podano, z jakiego materiału zostały wykonane), dwie małe korony do Tory, dwa lichtarze dwuramiennie, jeden lichtarz używany podczas święta Chanuka, dwie puszki korzeniowe, dwa duże i trzy małe kielichy, pięć tablic z dziesięcioma przykazaniami (których wartość materialną oszacowano na 500 zł), 11 wskazówek do Tory (jad), cztery drągi do baldachimu, jedno pokrycie do baldachimu, jedno duże i sześć małych czerwonych pluszowych nakryć, jedno duże i pięć małych białych pluszowych nakryć, cztery kolorowe płaszcze do Tory, cztery białe płaszcze do Tory, dwie megille, trzy zasłony i jeden karawan. Ogólna wartość wymienionych w spisie przedmiotów została określona na 10 960 zł. Niektóre z nich, sądząc po szacunkowej wartości, miały luksusowy charakter¹⁴.

Wartość przekazywanych nieruchomości podano w drugim sporządzonym tego dnia załączniku do protokołu zdawczo-odbiorczego. Wartość synagogi wraz z domem gminnym oszacowano na 240 100 zł. Wartość material-

¹² Henryk Krausz ur. 7 grudnia 1856 r. w węgierskim Miskolcu w Cesarstwie Austriackim. Filologię semicką i filozofię studiował w Pradze, Heidelbergu, Lipsku i Berlinie. Stopień doktora uzyskał w Bernie. Funkcję rabina pełnił kolejno w Strasburgu, Schönlanke (Trzcianka) i od 1903 r. w Ostrzeszowie. Do Gniezna przybył w 1922 r. z Berlina. Nie udzielał się w życiu politycznym. Nie znał języka polskiego, co niejednokrotnie wykorzystywano przeciwko niemu – APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172, k. 228–229.

¹³ Tamże, k. 76–78, Protokół zdawczo-odbiorczy z majątku Gminy Żydowskiej na rzecz Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Gnieźnie... Nieruchomość przy ul. Warszawskiej 22 w 1933 r. określano jako „plac”. Za jego wydzierżawienie Włodzimierz Czajkowski płacił czynsz miesięczny w wysokości 50 zł – zob.: tamże, k. 165.

¹⁴ Tamże, k. 97. Spis inwentarza ruchomego znajdującego się przy gminie wyznaniowej żydowskiej w Gnieźnie z dn. 4 lutego 1934 r.

ną cmentarza wraz z zabudowaniami przy ul. Trzemeszeńskiej ustalono na 59 900 zł, nieczynnego kirkutu przy ul. Chrobrego na 16 000 zł, a cmentarza przy ul. Warszawskiej na 10 000 zł. Będący własnością gminy wyznaniowej dom mieszkalny przy ul. Chrobrego 39 oszacowano na 76 200 zł.¹⁵

W 1938 r. cmentarz przy ul. Warszawskiej został przez kahał zamieniony na grunt o tej samej powierzchni położony przy ul. Spokojnej¹⁶. Gmina wyznaniowa zamierzała urządzić przy nim nowy kirkut.

Przygotowany jako załącznik do protokołu zdawczo-odbiorczego spis akt przechowywanych w gnieźnieńskiej żydowskiej gminie wyznaniowej daje wyobrażenie o ilości i rodzaju spraw prowadzonych przez tutejszy kahał. Najwięcej przechowywanej dokumentacji (53 tomy) dotyczyło administrowania legatami (fundacjami) ustanowionymi w przeszłości przez mieszkańców Gniezna narodowości żydowskiej. Zysk z oprocentowania legatów był najczęściej przeznaczony na wspomaganie tejże społeczności. Znaczna, bo licząca 22 tomy akt, dokumentacja dotyczyła spraw ogólnie zatytułowanych jako „sprawy administracyjne”, niewiele mniej (20 tomów) zawierało pisma dotyczące wyboru i angażowania urzędników. Niemalże dorównywał im ilościowo (19 tomów) zespół materiałów dotyczących wsparcia dla biednych. Takie zagadnienia jak budowy i reparacje, wydzierżawianie, długi, składki i opłaty gminne, kasowość i rachunkowość oraz sprawy cechowe reprezentowane były po kilkanaście tomów akt każde. Najmniej liczne grupy składały się z materiałów dotyczących pogrzebów i cmentarzy, organizacji i urzędzenia organów gminy, spraw własności gruntów, inwentarzy majątku, posiadanych kapitałów, opłat od uboju rytualnego i spraw szkolnych. Ogółem cały zasób archiwum liczył w lutym 1934 r. 290 tomów akt¹⁷. Dotkliwie odczuwalnym mankamentem zasobu był brak rejestrów żydowskich stanu cywilnego z lat 1796–1837. Drugim, przewidzianym przez pruskie przepisy egzemplarzem, nie dysponował także USC w Gnieźnie¹⁸. Z dokumentacji wytworzonej przez Gminę Wyznaniową Żydowską w Gnieźnie do naszych czasów nie zachowała się ani jedna jednostka aktowa. W tej sytuacji próba rekonstrukcji dziejów gnieźnieńskiej żydowskiej gminy wyznaniowej może być prowadzona tylko na podstawie materiałów powstałych w wyniku relacji między władzami administracyjnymi a członkami społeczności starozakonnych.

W ciągu kolejnych dni podpisywano protokoły zdawczo-odbiorcze przejmowanego majątku pozostałych żydowskich gmin wyznaniowych przyłączonych do gnieźnieńskiej. 24 sierpnia 1933 r. Alje Lipnowski i Leon Tocus

¹⁵ Tamże, k. 98.

¹⁶ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1175, k. 52. Protokół zdawczo-odbiorczy z majątku Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Gnieźnie z dn. 3 października 1937 r.

¹⁷ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172, k. 99. Spis akt gminy wyznaniowej żydowskiej w Gnieźnie z dn. 3 lutego 1934 r.

¹⁸ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1175, k. 29.

przejęli od Maxa Bremmlera i Alberta Tollera majątek Gminy Żydowskiej w Kłecku. Wartość przejmowanych wówczas nieruchomości szacowano na 36 300 zł. Pół roku później wyceniono także należące do niej ruchomości – łącznie na kwotę 2410 zł.¹⁹ Wartość bóżnicy na podstawie polisy ubezpieczeniowej oszacowano na 28 000 zł, a budynku na wozy na 6300 zł. Ostatnią z nieruchomości był cmentarz z trzech stron otoczony płotem. Jego wartość materialną określono na 2000 zł. Wśród przekazywanych ruchomości wymieniono jeden karawan, sześć egzemplarzy Tory z kiecami (sukienkami), jeden uszkodzony garnitur srebrny na Torę, jeden puchar posrebrzany, dwa lichtarze posrebrzane, dwa lichtarze miedziane, dwa pająki brązowe, jeden uszkodzony zegar ścienny, 18 ławek, jeden dywan, jeden szofar. Tory wraz z sukienkami oszacowano na 1200 zł, karawan na 900 zł, pozostałe składniki majątku ruchomego na 310 zł.²⁰ W kasie znajdowało się 13 zł 21 gr, ponadto na koncie Powiatowej Kasy Oszczędności w Gnieźnie kolejne 13 zł 11 gr.²¹

Największym skupiskiem ludności żydowskiej w powiecie gnieźnieńskim w latach trzydziestych XX w. był Janowiec Wielkopolski. Przekazanie majątku tutejszej Gminy Żydowskiej (podobnie jak w Kłecku, Rogowie i Gaśawie) nastąpiło 24 sierpnia 1933 r. Zdającymi byli Simon Marcus przewodniczący zarządu likwidowanej gminy i Sally Kiewe członek zarządu, przejmującymi zaś podobnie jak w innych miejscowościach – Alje Lipnowski i Leon Tocus. W protokole zdawczo-odbiorczym wpisano, że gmina posiadała papiery wartościowe na kwotę 37 marek 50 fenigów niemieckich²². Na majątek nieruchomości gminy składały się: budynek synagogi, którego wartość wyceniono na 12 000 zł, dom gminny z przybudówką wartości 6000 zł, kirkut o wartości 2000 zł. Pozostałe nieruchomości – szopę drewnianą, remizę do karawanu, ogród i magazyn na drewno wyceniono łącznie na 1050 zł.²³ W budynku gminnym mieszkali wówczas Abraham Izbicki zajmujący mieszkanie służbowe, Olga Goldstein płacąca miesięczny czynsz w wysokości 25 zł, Minna Schlome będąca na utrzymaniu gminy wyznaniowej i posiadająca darmowy przydział na mieszkanie oraz Grzybowski dysponujący mieszkaniem służbowym w zamian za sprzątanie budynku. Majątek ruchomy w momencie przejmowania przez gminę gnieźnieńską był podzielony na dwie części. Pierwsza z nich zdeponowana była w Banku dla Handlu i Przemysłu w Poznaniu. W jej skład wchodziły cztery korony do Tory, trzy tablice z dziesięcioma przykazaniami, dwie wskazówki do Tory, jeden kielich i dwie puszkki korzeniowe.

¹⁹ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172, k. 111.

²⁰ Tamże, k. 111. Załącznik do protokołu zdawczo-odbiorczego z majątku gminy żydowskiej w Kłecku z dn. 24 sierpnia 1933 r., sporządzony 4 lutego 1934 r.

²¹ Tamże, k. 83.

²² Tamże, k. 82.

²³ Tamże, k. 109. Nieruchomości gminy wyznaniowej żydowskiej w Janowcu z dn. 4 lutego 1934 r.

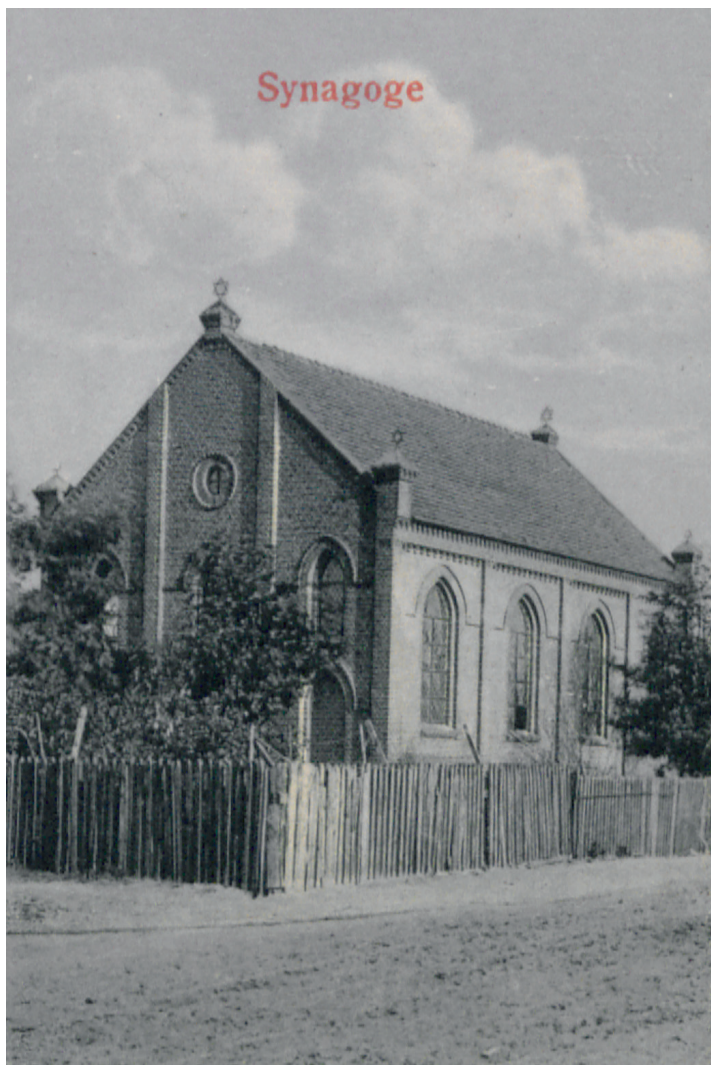
Fot. 2. Synagoga w Janowcu Wielkopolskim

Ich łączną wartość oszacowano na 240 zł. Druga część nieruchomości znajdowała się w Janowcu. Były to cztery korony do Tory, dwie tablice z dziesięcioma przykazaniami, dwie puszkę korzeniowe, dwie wskazówki do Tory, jeden kielich, siedem rodalów, jedna megilla, pięć zasłon, sześć nakryć ołtarzowych, dwa dywany, jeden zegar, jedna portiera, trzy duże i dwa małe chodniki, dwa duże i jeden mały lichtarz pięcioramienny, dodatkowo jeden lichtarz chanukowy i trzy inne, dwa szare i jeden biały płaszcz do Tory, osiem słupów do baldachimu, jedno pokrycie do baldachimu, sześć szofarów i jeden karawan. Ich łączna wartość wynosiła 1887 zł, z czego jedynie siedem rodalów wyceniono na 800 zł, wartość pozostałych przedmiotów ustalono od 5 zł (biały płaszcz do Tory i lichtarz na święto Chanuki) do 150 zł (karawan)²⁴.

W Rogowie (pow. Znin) w 1933 r. mieszkała tylko jedna rodzina żydowska. Mienie byłej gminy wyznaniowej przekazali jej przedstawiciel Adolf Ryczywoller i zastępca burmistrza Rogowa Stefan Lisiecki. Zarząd gminy gnieźnieńskiej reprezentowali Alje Lipnowski i Leon Tocus. W skład majątku nieruchomego wchodziły: synagoga wraz z placem przy ul Kościuszki 3, kirkuł z budynkiem i sąsiadująca z nimi niezabudowana parcela o powierzchni 13 arów 30 m² oraz niezabudowana parcela przy Rynku 6/7 o powierzchni 10 arów 30 m². Majątek ruchomy składający się z ławek, pulpitu, lichtarzy

²⁴ Tamże, k. 108. Spis inwentarza ruchomego, należącego do gminy żydowskiej w Janowcu i znajdującego się w depozycie w Banku dla Handlu i Przemysłu w Poznaniu, 4 lutego 1934 r.

oraz dwóch kandelabrów został określony jako znajdujący się „w stanie zniszczonym bez wartości”²⁵. Wartość nieruchomości wyceniono na łączną sumę 10 600 zł, z czego synagogę z placem i cmentarz z budynkiem po 5000 zł.²⁶ 26 grudnia 1933 r. zarząd gminy wyznaniowej podjął decyzję o zbyciu miejscowej bóżnicy na zasadzie sprzedaży z wolnej ręki. Ze względu na nikłą liczbę wyznawców budynek był od wielu lat nieużywany i „zupełnie zaniedbany”.

Fot. 3. Synagoga w Rogowie. Widokówka z 1916 r.

²⁵ Tamże, k. 79.

²⁶ Tamże, k. 102.

Gmina wyznaniowa nie posiadała środków na rozbiórkę synagogi. Przeróbka obiektu na cele inne niż religijne przy zachowaniu dotychczasowej konstrukcji była niemożliwa. Wartość materialną obiektu szacowano z dużym marginesem na kwotę od 3000 do 5000 zł. Urząd Wojewódzki Poznański w kwietniu 1935 r. wezwał Zarząd Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Gnieźnie do przedstawienia ewentualnych reflektantów na kupno budynku z podaniem celu, na jaki chcą przeznaczyć dotychczasową bóżnicę²⁷. We wrześniu tegoż roku gmina zwróciła się do Urzędu Wojewódzkiego o zgodę na rozbiórkę obiektu ze względu na brak reflektantów na jego zakup²⁸. Władze wojewódzkie zaakceptowały zamiar w maju 1936 r.²⁹ Synagoga wraz z placem została sprzedana 29 października 1936 r. za cenę 1800 zł.³⁰ Z materiałów po rozebranej synagodze został wybudowany dom mieszkalny, który stoi do dziś w Rogowie. Ławki będące na wyposażeniu bóżnicy, choć wcześniej określane jako „bez wartości”, w 1936 r. zostały przewiezione do Gniezna³¹.

Tę samą datę, 24 sierpnia 1933 r., nosi protokół przejęcia majątku byłego kahału żydowskiego w Gąsawie. Miejscowość nie była wymieniona w rozporządzeniu z września 1932 r. jako siedziba dotychczasowej gminy żydowskiej³². W miasteczku w sierpniu 1933 r. nie było nikogo ze społeczności Izraelitów, kto mógłby dokonać przekazania, dlatego zrobił to burmistrz Gąsawy. Jediną pozycją w protokole był cmentarz zlokalizowany przy drodze prowadzącej do Trzemeszna³³.

W dniu 28 sierpnia 1933 r. spisano protokół przejęcia majątku Gminy Żydowskiej w Czerniejewie. Zdającym był Szymon Engelmann komisaryczny przewodniczący gminy, przejmującymi Alje Lipnowski i Adolf Skalawski. W protokole jako ruchome i nieruchome składniki majątku gminy żydowskiej w Czerniejewie wymieniono cmentarz przy drodze do Kąpieli o powierzchni 180 m², jedną zasłonę do Tory, depozyt w kwocie 250 zł złożony u mecenasa Dzianotta w Gnieźnie i zaległości w kwocie 75 zł należne Salomonowi Abramowiczowi z Czerniejewa. Cmentarz wyceniono na 3000 zł, zasłonę do

²⁷ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1173, k. 4-7.

²⁸ Tamże, k. 19.

²⁹ Tamże, k. 86.

³⁰ Protokół zdawczo-odbiorczy majątku gminy żydowskiej w Rogowie z dn. 3 października 1937 r. – APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1175, k. 51.

³¹ www.poznan.jewish.org.pl/Rogowo – odzyskane fragmenty macew.html (dostęp: 15.10.2019).

³² Społeczność Żydów w Gąsawie nie była zbyt liczna. Apogeum osiągnęła prawdopodobnie w 1857 r., gdy w miasteczku mieszkały 34 rodziny żydowskie liczące łącznie 174 osoby. Gmina wyznaniowa istniała w Gąsawie na początku XX w. W 1905 r. jej przewodniczącym A. Itzig pełnił funkcję skarbnika miejskiego – zob. A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in den Posener Land*, Koschmin 1909, s. 415.

³³ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172, k. 80. Synagoga w Gąsawie została zniszczona podczas I wojny światowej.

Tory na 100 zł.³⁴ W spisie zdawczo-odbiorczym brak wzmianki o synagodze, która spaliła się w czasie I wojny światowej i nie została odbudowana. Ponowny protokół spisano po wyborze nowego zarządu gminy gnieźnieńskiej 3 października 1937 r. Zapisano wówczas, że depozyt w kwocie 250 zł został podjęty i zużyty na postawienie żelaznej bramy przy wejściu na cmentarz, zaległość zaś 75 zł zwrócono wierzycielowi³⁵.

W tym samym dniu co protokół z Czerniejewa został spisany dokument przekazania majątku Gminy Żydowskiej we Wrześni. Siegfried Brückmann i Sally Gabriel scedowali na ręce Aljego Lipnowskiego, Adolfa Skalawskiego i Jakuba Riesa wszystkie pozostałe po tamtejszym kahale składniki majątku ruchomego i nieruchomego. W sporządzonym przy tej okazji protokole zdawczo-odbiorczym wśród składników majątku nieruchomego wymieniono synagogę, cmentarz wraz z mieszkaniem dla grabarza i kostnicą przy Szosie Strzałkowskiej, dom mieszkalny z rzeźnią rytualną i chlewem, dom mieszkalny z oficyną i chlewem przy ul. Poznańskiej, remizę do przechowywania karawanu, rolę przy Szosie Strzałkowskiej o powierzchni 4,5 morgi (1,125 ha) i pole w Strzałkowie wielkości 0,5 morgi (0,125 ha). Wszystkie zabudowania były ubezpieczone przed pożarem: synagoga na 70 000 zł, dom mieszkalny z oficyną na 52 100 zł, pozostałe zabudowania na łączną kwotę 44 500 zł.³⁶ Synagoga posiadała ponadto dodatkowe ubezpieczenie na wyposażenie wnętrza na kwotę 29 875 zł. W budynkach mieszkalnych wynajmowano mieszkania lokatorom, którzy płacili miesięczny czynsz dzierżawny. Część pomieszczeń była przeznaczona na lokale służbowe dla pracowników gminy. Ubodzy otrzymujący wsparcie gminy płacili czynsz w wysokości od 5 do 13 zł. Troje lokatorów prowadzących własne sklepy w mieście, zobowiązanych było do świadczenia komornego w wysokości od 123 do 143 zł.³⁷ W skład inwentarza ruchomego należącego do gminy żydowskiej wchodziły dwa lichtarze trzyramienne, dwa kielichy, jedna puszka korzeniowa, siedem koron Tory, cztery tablice z dziesięcioma przykazaniami i cztery wskazówki do Tory. Wartość wszystkich tych przedmiotów oszacowano na 1100 zł.³⁸

³⁴ Tamże, k. 85, 114. Załącznik do protokołu zdawczo-odbiorczego z majątku gminy żydowskiej w Klecku z dn. 28 sierpnia 1933 r., sporządzony 4 lutego 1934 r.

³⁵ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1175, k. 50.

³⁶ W okresie okupacji Niemcy planowali przebudować synagogę na kinoteatr. W październiku 1940 r. przyjęto szacunkową wartość budynku. Stwierdzono, że jest on zniszczony w 70%, a jego wartość ustalono na 18 900 marek. W listopadzie 1940 r., wobec niewyrażenia zgody na plany przygotowane przez lokalne władze, pozostałe jeszcze mury synagogi wysadzono w powietrze — zob.: *Września. Historia miasta*, pod red. M. Torzewskiego, Września 2006, s. 266–267.

³⁷ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172, k. 87. Załącznik do protokołu zdawczo-odbiorczego z majątku gminy żydowskiej we Wrześni z dn. 28 sierpnia 1933 r., sporządzony 4 lutego 1934 r.

³⁸ Tamże, k. 118. Załącznik do protokołu zdawczo-odbiorczego z majątku gminy żydowskiej we Wrześni z dn. 28 sierpnia 1933 r., sporządzony 4 lutego 1934 r.

Fot. 4. Synagoga we Wrześni w okresie międzywojennym

Gmina Żydowska we Wrześni, podobnie jak gmina gnieźnieńska, posiadała bogate archiwum. Najwięcej dokumentów dotyczyło spraw administrowania fundacjami (legatami), angażowania urzędników, kwestii związanych z synagogą oraz długów gminy. Łącznie cały zasób aktowy składał się z 213 tomów akt³⁹.

Zgodnie z rozporządzeniem z 1932 r. do gminy gnieźnieńskiej miał również być wcielony teren zlikwidowanej Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Strzałkowie. Protokół przekazania – przejęcia – majątku został spisany 28 sierpnia 1933 r. Przekazującym był Selmar Mielżyński, przejmującymi Alje Lipnowski, Adolf Skalawski i Jakub Ries. Spisano przy tej okazji inwentarz synagogi w którym wymieniono szafę do Tory, jedną Torę, cztery ławki, sześć stojaków, jedną zasłonę, dwa nakrycia, jedną koronę srebrną, dwa lichtarze mosiężne i jedną srebrną wskazówkę do Tory. Ruchomości te pozostawiono pod nadzorem S. Mielżyńskiego. Ich wartość oceniono na 1435 zł, w tym samej Tory na 1000 zł.⁴⁰ Wydawało się wówczas, że przejęcie majątków byłych gmin żydowskich zostało przeprowadzone bez większych problemów. Na odwrocie protokołu zdawczo-odbiorczego przejęcia

³⁹ Tamże, k. 117. Załącznik do protokołu zdawczo-odbiorczego z majątku gminy wyznaniowej żydowskiej we Wrześni z dn. 24 sierpnia 1933 r., sporządzony 4 lutego 1934 r. – Spis akt gminy żydowskiej we Wrześni.

⁴⁰ Tamże, k. 89, 121–122. Protokół zdawczo-odbiorczy z majątku Gminy Żydowskiej w Strzałkowie na rzecz Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Gnieźnie... oraz Załącznik do protokołu zdawczo-odbiorczego z majątku gminy żydowskiej w Strzałkowie z dn. 28 sierpnia 1933 r., sporządzony 4 lutego 1934 r. – Spis inwentarza ruchomego.

majątku kahału w Strzałkowie 12 września 1933 r. zanotowano, że nastąpiło przejście majątków gmin żydowskich na terenie miasta Gniezna i powiatów gnieźnieńskiego, wrzesińskiego i żnińskiego⁴¹. Szybko jednak okazało się, że przejście majątku w Strzałkowie będzie bardziej skomplikowane niż się to początkowo wydawało. Przekazujący majątek po byłym kahału S. Mielżyński przez ponad rok przetrzymał należące do niej ruchomości, nie chcąc ich wydać przedstawicielom zarządu z Gniezna. W styczniu 1935 r. Zarząd Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Gnieźnie zwrócił się w piśmie do prezydenta Gniezna o odebranie Mielżyńskiemu wszystkich ruchomości będących niegdyś własnością zlikwidowanego kahału w Strzałkowie⁴². Na początku lutego prezydent Gniezna Stanisław Wrzaliński zwrócił się do Zarządu Gminy w Strzałkowie z prośbą, by ta nakłoniła S. Mielżyńskiego do dobrowolnego przekazania przedmiotów byłej gminy wyznaniowej w Strzałkowie. Po upływie miesiąca Mielżyński odpowiedział pismem utrzymanym w tonie właściciela byłego kahału. Zwracał w nim uwagę, że na przystąpienie do gminy wyznaniowej gnieźnieńskiej zgodził się, ale pod pewnymi warunkami. Wśród nich wymienił obowiązek przysłania do Strzałkowa przez gnieźnieński kahał nauczyciela do bezpłatnego nauczania jego dzieci religii żydowskiej oraz pozostawienie wymienionych przez gminę ruchomości w Strzałkowie tak długo, jak on pozostanie na miejscu. W dalszej części pisma sugerował, że zarząd gminy chce sprzedać wymienione przedmioty „za marne pieniądze”, tak jak to przed kilku laty stało się z podobnymi rzeczami we Wrześni. Dodawał ponadto, że bóżnica jest mu potrzebna do odprawiania modłów, a do sąsiednich domów modlitwy ma dość daleko⁴³.

Kolejny protokół zdawczo-odbiorczy majątku po byłej gminie wyznaniowej w Strzałkowie spisano 3 października 1937 r. po wybraniu nowego zarządu gminy gnieźnieńskiej. Wśród wymienionych wówczas ruchomości znalazły się wszystkie ujęte w piśmie gminy gnieźnieńskiej z 1935 r., z wyjątkiem srebrnej korony Tory. Przekazywane ruchome składniki majątku znajdowały się we Wrześni. Jako zdający zostali wymienieni członkowie starego zarządu: Alje Lipnowski, Jakub Ries i Leon Tocus, przejmował zaś majątek nowy zarząd, który reprezentowali: ponownie Alje Lipnowski

⁴¹ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172, k. 89. Adnotację tę umieszczono, mimo że nie przejęto majątków gmin w Żninie i w Miłosławiu.

⁴² Nadzór bezpośredni nad gminami żydowskimi sprawował miejscowy starosta. W Gnieźnie, które było miastem wyłączonym z powiatu, obowiązki te pełnił prezydent miasta.

⁴³ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172, k. 214–215. S. Mielżyński nie miał możliwości stawiania jakichkolwiek warunków. Sprawę przyłączenia gminy strzałkowskiej do gminy gnieźnieńskiej regulowało rozporządzenie MWRiOP z dn. 28 września 1932 r. uzupełniające dekret Prezydenta RP z dn. 14 października 1927 r. Ponadto gmina gnieźnieńska utrzymywała z własnych funduszy nauczyciela religii mojżeszowej i Mielżyński, tak jak każdy żyd, mógł przywozić swoje dzieci na lekcje.

jako przewodniczący oraz Rafał Dereczyński, Mendel Józefowicz i Henryk Pendzel⁴⁴. Wśród przekazanych przedmiotów brakowało dwóch lichtarzy srebrnych, które nie zostały oddane przez S. Mielżyńskiego. Odnalazła je policja państwowa w Obornikach i przekazała Gminie Wyznaniowej Żydowskiej w Gnieźnie⁴⁵.

Zgodnie z postanowieniami rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 28 września 1932 r. do Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Gnieźnie miały być przyłączone dotychczasowe gminy żydowskie m.in. w Żninie i w Miłosławiu⁴⁶. W 1933 r. Urząd Wojewódzki w Poznaniu wydał na tej podstawie dekret likwidujący dotychczasowe gminy żydowskie w tych miastach. Administracja wojewódzka, opierając się na swoich wcześniejszych postanowieniach, zdecydowała, że majątek likwidowanych kahałów będzie przekazany na rzecz Skarbu Państwa. Zarząd nowej Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Gnieźnie od momentu ukonstytuowania się zamierzał rozpocząć starania o przekazanie mu mienia obydwu byłych gmin żydowskich⁴⁷. Opierając się na regulacjach prawnych wydanych przez władze szczebla centralnego, Sąd Grodzki w Żninie 6 grudnia 1934 r. dokonał zmian w zapisach w księgach wieczystych Żnina, Rogowa, Gąsawy i Janowca, wpisując jako nowego właściciela nieruchomości Gminę Wyznaniową Żydowską w Gnieźnie⁴⁸. O wprowadzonych nowych zapisach Zarząd Miejski w Gnieźnie informował Urząd Wojewódzki. Władze gnieźnieńskie prosiły wówczas władzę wojewódzką, by ta przekazała wspomniane nieruchomości w zarząd gnieźnieńskiej gminy żydowskiej, ta zaś miała być zobowiązana do rozliczenia się z Zarządem Miejskim w Żninie z kosztów administracji, względnie zwrotu poniesionych przez tamtejszy zarząd kosztów administrowania nieruchomościami⁴⁹. Mimo że gmina gnieźnieńska była prawnym właścicielem nieruchomości będących niegdyś własnością zlikwidowanej gminy żnińskiej i płaciła za nie podatki, nie mogła wejść w ich faktyczne posiadanie⁵⁰. Na nieruchomościach gminy żydowskiej w Żninie ciążył dług hipoteczny w wysokości 2544 zł na rzecz Komunalnego Banku

⁴⁴ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1175, k. 49.

⁴⁵ Tamże, k. 52.

⁴⁶ Mon. Pol. Nr 249 z 1932 r., poz. 274.

⁴⁷ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1175, k. 126. Pismo Prezydenta miasta Gniezna do Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego z dn. 20 lutego 1934 r. Gmina żydowska w Żninie formalnie została rozwiązana na podstawie dekretu Wojewody Poznańskiego już 24 listopada 1922 r. Jej majątek przekazano wówczas na własność Skarbu Państwa, ale nie przepisano tytułu własności w księdze wieczystej.

⁴⁸ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172, k. 220.

⁴⁹ Tamże, k. 217. Pismo Zarządu Miejskiego w Gnieźnie do Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu z dn. 13 lutego 1935 r.

⁵⁰ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1174, k. 21. Pismo Zarządu miejskiego w Gnieźnie do Prezydenta miasta Gniezna z dn. 4 listopada 1936 r.

Kredytowego w Poznaniu, zaległości podatkowe w wysokości ok. 300 zł i pretensje Zarządu Miejskiego w Żninie na kwotę 4034 zł 43 gr. Łącznie obciążenie wynosiło 6878 zł 43 gr. Równocześnie wartość nieruchomości szacowano na 30 210 zł.⁵¹ Sprawy nie załatwiono przez kolejne lata. Powrócono do niej w 1938 r. W październiku Urząd Wojewódzki Poznański zwrócił się z zapytaniem do Zarządu Miejskiego w Gnieźnie i Starostwa Powiatowego w Żninie, czy potrzeby religijne ludności żydowskiej w Żninie i powiecie żnińskim wymagają przekazania majątku po tamtejszej byłej gminie żydowskiej na rzecz Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Gnieźnie. Adresatów pisma proszono, by zajmując stanowisko, wzięli pod uwagę stan majątkowy kahału gnieźnieńskiego, liczbę mieszkańców wyznania mojżeszowego w Żninie, stan techniczny tamtejszych nieruchomości żydowskich i ewentualność przeznaczenia tychże na cele publiczne⁵². W poufnej odpowiedzi udzielonej przez gnieźnieński Zarząd Miejski informowano, że w Żninie żyło w tym czasie 12 Żydów, z których czterech przebywało przeważnie poza miastem. Potrzeby religijne tej ludności nie wymagały według prezydenta Gniezna Edmunda Maćkowiaka przekazywania majątku gminie gnieźnieńskiej, gdyż wyznawcy starozakonni mogli je zaspokajać w pobliskim Janowcu, gdzie liczba Żydów wynosiła w tym czasie 53 osoby. W mieście tym znajdowała się synagoga oraz mieszkał kantor opłacany z budżetu gnieźnieńskiej gminy żydowskiej. Majątek nieruchomy byłej gminy żnińskiej składał się z bóżnicy usytuowanej przy ul. Pocztovej z ławkami wewnątrz wartości 20 000 zł, cmentarza grzebalnego z kostnicą przy ul. Mała Osada oszacowanego na 600 zł, ponadto 1,5 ha roli wartości 1800 zł, cmentarza niegrzebalnego z domem mieszkalnym dwuizbowym wartości 800 zł, dwóch budynków mieszkalnych z zabudowaniami gospodarczymi przy bóżnicy szacowanych łącznie na 7000 zł. Ogólnie oceniano, że budynki, poza synagogą, są mocno zaniedbane i wymagają naprawy. Zaskakująco nisko wyceniono ruchomości będące w posiadaniu Zarządu Miejskiego w Żninie. Ich wartość określono na 10 zł.⁵³ Przedstawiono także propozycję wykorzystania nieruchomości żydowskich w wypadku ostatecznego przejścia ich na własność Skarbu Państwa. Bóżnicę planowano wykorzystać na cele kulturalno-oświatowe (świetlicę, salkę zebrań dla młodzieży itp.). Kostnicę z przyległą rolą zamierzano przeznaczyć na cele wychowania

⁵¹ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1175, k. 99.

⁵² Tamże, k. 107. Pismo Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego do Zarządu Miejskiego w Gnieźnie i Starostwa Powiatowego w Żninie w sprawie majątku zlikwidowanej gminy w Żninie z dn. 22 października 1938 r. Alternatywą dla przekazania majątku po byłej gminie i ewentualności braku możliwości jego utrzymania było przejście nieruchomości przez skarbu państwa i zużytkowanie go na inne cele niż religijne.

⁵³ Tamże, k. 108. Poufne pismo Zarządu Miejskiego w Gnieźnie do Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego w sprawie majątku zlikwidowanej gminy żydowskiej w Żninie z dn. 5 listopada 1938 r.

Fot. 5. Synagoga w Żninie przed 1918 r.

fizycznego (np. boisko do gier sportowych, a kostnicę na szatnię). W dwuizbowym domku przy cmentarzu obok probostwa chciano urządzić mieszkanie dla stróża żnińskich kirkutów, a domy przy ul. Pocztowej planowano przekazać na cele Opieki Społecznej (dom starców, sierociniec itp.)⁵⁴.

W grudniu 1938 r. Zarząd Miejski w Gnieźnie w poufnym piśmie skierowanym do Urzędu Wojewódzkiego wskazywał, że jego zdaniem przejęcie majątku byłej gminy żydowskiej w Żninie będzie korzystne dla Skarbu Państwa. Ostrzegał równocześnie, że w sprawie tej z pewnością będzie toczył się proces sądowy, gdyż gnieźnieńska Gmina Wyznaniowa Żydowska jako sądownie zapisany właściciel dobrowolnie ich nie odda. Przewodniczący Alje Lipnowski oświadczył już wcześniej, że po przejęciu nieruchomości żnińskich wystąpi na drogę sądową przeciwko tamtejszemu Zarządowi Miejskiemu o odszkodowanie za ulokowanie lokatorów i niepłacenie czynszów⁵⁵.

Podobne trudności wystąpiły przy przejmowaniu mienia po byłej gminie żydowskiej w Miłosławiu. Niestety, informacji na ten temat zachowało się zdecydowanie mniej niż w przypadku gminy żnińskiej. Synagoga w Miłosławiu nie została przejęta przez gnieźnieńską gminę do września 1938 r. W tym czasie A. Lipnowski jako przewodniczący zarządu gnieźnieńskiej gminy ży-

⁵⁴ Tamże, k. 108.

⁵⁵ Tamże, k. 99. Pismo Zarządu Miejskiego do Urzędu Wojewódzkiego w sprawie majątku byłej gminy żydowskiej w Żninie z dn. 21 grudnia 1938 r.

dowskiej zwrócił się z pismem do władz gnieźnieńskich z zapytaniem, kiedy może nastąpić przekazanie domu modlitwy. Według informacji, jakie posiadał, w budynku synagogi bliżej nieokreślone przedsiębiorstwo prowadziło produkcję swoich towarów. Wobec powyższego prosił o powiadomienie – kto i na jakiej podstawie wydał zgodę na takie wykorzystywanie obiektu sakralnego⁵⁶. Dalsza korespondencja w tej sprawie się nie zachowała.

W drugiej połowie lat trzydziestych pojawiły się nowe plany reorganizacji siatki gmin wyznaniowych żydowskich. Pod koniec 1936 r. powstał projekt zmiany obszaru gminy żydowskiej w Wągrowcu, obejmującej do tej pory teren powiatów wągrowieckiego i chodzieskiego⁵⁷. Wyłoniły się dwie różne propozycje: wągrowiecką gminę wyznaniową przyłączyć do gminy żydowskiej w Gnieźnie lub alternatywna: jeden z powiatów należących do gminy gnieźnieńskiej przyłączyć do gminy wągrowieckiej. Gmina żydowska w Gnieźnie była przeciwna obydwu propozycjom. Przyłączenie terenu gminy wągrowieckiej do gminy gnieźnieńskiej spowodować mogło jej zdaniem sytuację, w której teren nowej gminy będzie zbyt rozległy, co podniesie koszty administracyjne. Z kolei oddanie jednego z powiatów gminie wągrowieckiej osłabiłoby gminę gnieźnieńską (i tak zmagającą się z trudnościami finansowymi), i przyczyniłoby się do utraty samowystarczalności gospodarczej⁵⁸. Ostatecznie planowanych przez władze administracyjne zmian nie wprowadzono w życie.

Wiosną 1938 r. w wyniku reformy podziału administracyjnego kraju zmieniono obszar województwa poznańskiego. Na podstawie jednego z przepisów wykonawczych, z powiatu mogileńskiego odłączono miasto Kruszwicę, i obszar gmin Kruszwica oraz Chelmce, a następnie włączono je do powiatu inowrocławskiego⁵⁹. W czasie przygotowań do planowanej reformy Urząd Wojewódzki Poznański zakładał wyodrębnienie całego powiatu mogileńskiego z obwodu Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Inowrocławiu i wcielenie go do obwodu innej gminy wyznania mojżeszowego. Sugerowano możliwość wcielenia dawnych kahałów w Mogilnie, Trzemesznie, Pakości, Gębicach i Strzelnie do obwodu gminy w Gnieźnie. Starano się uniknąć innego rozwiązania polegającego na wcieleniu powiatu mogileńskiego do obwodu gminy w Wągrowcu. Zdaniem urzędników była ona już wówczas zbyt rozległa, obejmując teren trzech powiatów – wągrowieckiego, chodzieskie-

⁵⁶ Tamże, k. 95.

⁵⁷ Na terenie powiatu wągrowieckiego istniały wcześniej gminy żydowskie w Gołańczy, Mieścisku, Skokach i Wągrowcu. W powiecie chodzieskim funkcjonowały kahały w Budzynie, Chodzieży, Margoninie, Szamocinie i Ujściu. W 1936 r. pozostały tylko w Chodzieży i Wągrowcu.

⁵⁸ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1174, k. 31.

⁵⁹ Dz. U. Nr 46 z 1937 r., poz. 350, Dz. U. Nr 19 z 1938 r., poz. 154.

go i żnińskiego⁶⁰. Adresaci pisma mieli zająć stanowisko w sprawie zawartej w nim propozycji. Zarząd Miejski w Gnieźnie odpowiedział już 22 stycznia 1938 r. Wyjaśnił w nim, że teren powiatu żnińskiego należy do obwodu gminy wyznaniowej w Gnieźnie. Zaproponował też, by powiat żniński przenieść do gminy żydowskiej w Wągrowcu, która dotychczas składała się z dwóch powiatów – wągrowieckiego i chodzieskiego – a część powiatu mogileńskiego (bez gmin Kruszwica, Chełmce i miasto Kruszwica) włączyć do kahału gnieźnieńskiego⁶¹. Stanowisko to poparło również Starostwo Powiatowe w Wągrowcu w pismach z 26 stycznia i 8 lutego 1938 r. W pierwszym zaprobowano projekt przyłączenia powiatu mogileńskiego (bez Kruszewicy i Chełmc). W drugim zaznaczono, że gmina wyznaniowa w Wągrowcu powiększy się jedynie o 74 dusze z powiatu żnińskiego i liczyć będzie łącznie 249 wiernych. Podkreślano także, że pozwoli jej to sprostać finansowym wymagom w zakresie utrzymania posiadanej infrastruktury, co dotychczas stanowiło znaczący problem⁶². Zmian tych nie zdążono wprowadzić do 1939 r.

W okresie międzywojennym Gniezno było największym skupiskiem wyznawców religii mojżeszowej na całym terenie objętym działalnością tutejszej Gminy Wyznaniowej Żydowskiej. Na ponad 320 osób należących do gminy wyznaniowej obejmującej teren trzech powiatów 137 mieszkało w Gnieźnie⁶³. W pozostałych miejscowościach ich liczba była znikoma. W latach 1931–1933 w Czerniejewie przebywało 16 Żydów, w Kłecku 22, w Miłosławiu 3, w Strzałkowie 5, w Żninie 16 (w praktyce 12), w Rogowie 6. Jedyne większe ośrodki to Września – 74 mieszkańców wyznania mojżeszowego – i Janowiec, gdzie ich liczba wynosiła 50 osób⁶⁴. Liczba Żydów zamieszkujących teren trzech powiatów – gnieźnieńskiego, wrzesińskiego i żnińskiego – podobnie jak innych części ziem zachodnich, zmniejszyła się po odzyskaniu

⁶⁰ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1175, k. 55. Pismo Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego do prezydentów miast Inowrocławia i Gniezna oraz starosty powiatowego w Mogilnie z 19 stycznia 1938 r. w sprawie zmiany obwodów gmin wyznaniowych żydowskich (poufne). Zastanawia niekompetencja pracowników Urzędu Wojewódzkiego, którzy zdawali się nie wiedzieć, że teren powiatu żnińskiego należał do obwodu gminy wyznaniowej w Gnieźnie, powiat mogileński zaś z terenem gminy wyznaniowej wągrowieckiej nie miał bezpośredniego styku.

⁶¹ Tamże, k. 58. Pismo Zarządu Miejskiego w Gnieźnie z dn. 22 stycznia 1938 r. (poufne). Swoje stanowisko gnieźnieński Zarząd Miejski podtrzymał w kolejnym piśmie adresowanym do Urzędu Wojewódzkiego z dn. 8 lutego 1938 r. – tamże, k. 64. Tamże, k. 69. Z powodu planowanych zmian zawieszono sprawę zatrudnienia nowego rabina i ustalenia wysokości pensji dla tegoż. Dotychczasowy gnieźnieński rabin H. Krausz osiągnął już wiek emerytalny, ale nadal był zatrudniany przez gminę – zob.: tamże, k. 69.

⁶² Tamże, k. 65. Pismo Starosty Powiatowego Wągrowieckiego do Urzędu Wojewódzkiego z 8 lutego 1938 r. w sprawie zmiany obwodów gmin wyznaniowych żydowskich (poufne).

⁶³ Tamże, k. 96. Pismo Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Gnieźnie do Zarządu Miejskiego w Gnieźnie; *Dzieje Gniezna*, pod red. J. Topolskiego, Warszawa 1965, s. 711.

⁶⁴ APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 1172.

Fot. 6. Rozbiórka synagogi w Gnieźnie. Przełom lat 1939/1940

przez Polskę niepodległości w sposób drastyczny. Zachowała się jednak znacząca infrastruktura, będąca owocem działalności liczącej się liczebnie społeczności żydowskiej w okresie pruskim. Garstka wyznawców, jaka pozostała na miejscu, nie była jej w stanie utrzymać. Problemy finansowe powtarzają się w sprawozdaniach obejmujących tę tematykę bardzo często. Wyraźnie jest też widoczne bardzo oszczędne gospodarowanie niewielkimi środkami finansowymi. Brak wyznawców i związana z tym sytuacja materialna powodowały konieczność wyprzedaży niektórych składników majątku. Kres miejscowej społeczności żydowskiej położyła II wojna światowa i okupacja niemiecka. Informacje na temat ostatnich dni społeczności żydowskiej w powiecie gnieźnieńskim zachowały się w znikomej ilości. Wysiedlenie z Witkowa nastąpiło 14 grudnia 1939 r. Do tego czasu w mieście przebywały cztery osoby wyznania mojżeszowego. Jedna z nich zmarła w dniu wysiedlenia (okoliczności nie podano). Wywieziono trzy osoby.

W Klecku 15 mieszkających tu Żydów usunięto w listopadzie 1939 r. Na terenie powiatu gnieźnieńskiego (poza Gnieznom) w listopadzie-grudniu 1939 r. przebywało 32 starozakonnych i wszyscy zostali w tym czasie wysiedleni z dotychczasowych miejsc pobytu⁶⁵.

⁶⁵ APP OG, Starostwo Powiatowe w Gnieźnie 1945–1950, sygn. 83.

W dniu 18 października 1946 r. Zarząd Gminy w Mieleszynie informował starostę gnieźnieńskiego w poufnej korespondencji, że „bezpośrednio po wyzwoleniu” na terenie tamtejszej gminy przebywała jedna osoba narodowości żydowskiej. W chwili wysyłania pisma opuściła wspomniany teren. Informację tę Starostwo Powiatowe w Gnieźnie przekazało pismem z 5 listopada 1946 r. Urzędowi Wojewódzkiemu⁶⁶. Gnieźnieńska Gmina Wyznaniowa Żydowska, obejmująca przed wojną ten teren, swojej działalności nie wznowiła.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Gnieźnie
Akta miasta Gniezna 1772–1950, sygn. 92/231/0.
Starostwo Powiatowe w Gnieźnie 1945–1950, sygn. 92/267/0.
Starostwo Powiatowe w Witkowie 1919–1927, sygn. 92/302/0.

Źródła drukowane

Rozporządzenie Prezydenta RP z dn. 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego, Dz. U. nr 91 z 1927 r., poz. 818.
Rozporządzenia Min. Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 28 września 1932 r. w sprawie podziału terytorialnego gmin wyznaniowych żydowskich w województwach poznańskim i pomorskim, Mon. Pol. z 1932 r., nr 249, poz. 274.

Źródła internetowe

www.poznan.jewish.org.pl/Rogowo-odzyskanefragmentymacew.html (dostęp: 15.10.2019).

Opracowania

Dzieje Gniezna, pod red. J. Topolskiego, Warszawa 1965.
Dzieje Witkowa, pod red. P. Hausera, Poznań 2010.
Heppner Aaron, Herzberg Isaak, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeiden in den Posener Land*, Koschmin 1909.
Września. Historia miasta, pod red. M. Torzewskiego, Września 2006.

⁶⁶ Tamże, sygn. 81, s. 19, 32.

Marek Szczepaniak

Żydowskie gminy wyznaniowe pogranicza Wielkopolski i Pałuk w okresie komasacji (1932–1939)

Streszczenie

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości zauważalny już wcześniej odpływ ludności żydowskiej z Wielkopolski przybrał gwałtownie na sile. Na miejscu pozostała bogata infrastruktura – nieruchomości oraz liczne ruchomości stanowiące na ogół wyposażenie domów modlitwy. Ich utrzymanie wykraczało często poza możliwości finansowe nielicznych pozostałych na miejscu żydowskich mieszkańców. W 1932 r. ukazało się Rozporządzenie Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Na jego podstawie gminy wyznaniowe żydowskie, których członkowie w zdecydowanej większości wyemigrowali, miały być przyłączone do gmin liczących większą liczbę wyznawców, co miało umożliwić utrzymanie nadal istniejącej bazy materialnej. Zachowana w zespole archiwalnym „Akta miasta Gniezna” korespondencja między władzami miejskimi a miejscowym kahałem pozwala na prześledzenie procesu przejmowania majątków ośrodków przyłączanych do gnieźnieńskiej gminy żydowskiej. Możliwe jest również ustalenie jego składników ruchomych i nieruchomości oraz określenie ich ówczesnej wartości materialnej. W źródłach widoczne są ponadto kontrowersje między wyznawcami judaizmu z likwidowanych gmin a ich współwyznawcami z Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Gnieźnie.

W 1936 r. pojawiły się nowe plany reorganizacji siatki żydowskich gmin wyznaniowych. Do gminy gnieźnieńskiej zamierzano wówczas przyłączyć teren powiatu wągrowieckiego lub alternatywnie jeden z powiatów należących do gminy gnieźnieńskiej (w praktyce wchodził w grę tylko powiat żniński) przekazać gminie wągrowieckiej. Państwowe władze administracyjne ostatecznie od projektu odstąpiły. Dwa lata później, w związku z reformą podziału administracyjnego kraju, pojawiły się pomysły nowej organizacji przestrzennej gmin żydowskich. Zmian tych nie zdołano wprowadzić do wybuchu II wojny światowej.

Słowa kluczowe: żydowskie gminy wyznaniowe, Wielkopolska, Pałuki, komasacja, majątek gminy wyznaniowej, synagoga

Marek Szczepaniak

Jewish religious communities from the Greater Poland and Pałuki borderland during the period of land consolidation (1932–1939)

Abstract

After Poland's rise to independence, the process of Jewish emigration from Greater Poland, already noticeable before, increased in intensity. Jews left behind a lot of infrastructure and real estate, as well various material possessions, mostly in houses of worship. Maintaining them turned out to exceed the financial capacity of those members of the Jewish community who stayed there. In 1932, a regulation of the Ministry of Religious Affairs and Public Education was published, requiring Jewish religious communities most affected by emigration to be incorporated into larger ones, in order to enable the maintenance of the remaining property. Correspondence

between the municipal authorities and the local qahal, kept in the "City of Gniezno Files" archival fond, allows to track the gradual appropriation of property from centers incorporated into the Jewish community in Gniezno. It also makes it possible to list movable and immovable property and assess its value at that time. The sources also reveal some conflicts between Jews from the dissolved communities and those from the Gniezno Jewish religious community.

In 1936, new plans were developed to reorganize the network of Jewish religious communities. These involved the incorporation of the Wągrowiec province into the Gniezno community, or alternatively, incorporation of one of the provinces belonging to the Gniezno community into the Wągrowiec community (in fact, the only one that could be incorporated in this way was the Żnin province). In the end, the national administration withdrew from this idea. Two years later, in connection with a reform introducing a new administrative division in Poland, ideas for a spatial reorganization of Jewish communities appeared again. However, no such changes were made before the Second World War.

Key words: Jewish religious communities, Greater Poland and Pałuki, land consolidation, religious community property, synagogues